

uticaj demografsko- -socijalnih promena na reprodukciju i razvoj poljoprivrede na individualnim gazdinstvima

jeremija simić

poljoprivredni faklutet
univerziteta u beogradu,
beograd, jugoslavija

Deagrarizijski procesi koji su rezultat dugoročnih promena demografskih i socijalnih obeležja seoskog stanovništva snažno utiču na socijalno-ekonomski položaj individualnih gazdinstava. Autor razlikuje tri tendencije u razvoju privatne poljoprivrede: gazdinstva s proširenom reprodukcijom, zatim prostom i konačno umanjenom reprodukcijom. Gazdinstva s proširenom reprodukcijom pripadaju uglavnom čistim poljoprivrednim domaćinstvima, ali i mešovitim pa i nepoljoprivrednima. Prosta reprodukcija najčešća je u mešovitim domaćinstava i delom nepoljoprivrednih. Treća tendencija karakteristična je za domaćinstva starih poljoprivrednika i aktivnih nepoljoprivrednika. U našem selu dominantna su gazdinstva s prostom reprodukcijom.

U nastavku članka autor analizira međuratnu i posleratne faze privrednog razvoja i uporedo dinamiku i smerove deagrarizacije stanovništva.

Članak završava analizom uticaja socijalno-demografskih specifičnosti i dostignutog nivoa deagrarizacije na tendenciju u kretanju broja individualnih gazdinstava po republikama i pokrajinama.

primljeno listopada 1988.

uvod

Demografske i socijalne promene na selu praćene su procesima deagrarizacije stanovništva i socijalno-ekonomskom transformacijom individualnih gazdinstava. U okviru tih procesa ispoljavaju se najdinamičnije i najprotivrečnije zakonitosti u dosadašnjem razvoju jugoslovenske poljoprivrede i privrede u celini. U zavisnosti od intenziteta, pravaca i razmera ostvarenih promena stvoreni su kvalitativno različiti društveno-ekonomski uslovi za reprodukciju individualnih poljoprivrednih gazdinstava i za razvoj i podruštvljavanje poljoprivrede. Proces deagrarizacije i promene u socijalno-ekonomskoj strukturi radnosposobnih lica neposredno se odražavaju i na uslove za proizvo-

dnju, sticanje dohotka i reprodukciju individualnih poljoprivrednih gazdinstava.

Prva tendencija u razvoju poljoprivrede u individualnim gazdinstvima jest proširena reprodukcija. Ona se uglavnom ostvaruje na određenom broju »čistih« poljoprivrednih gazdinstava, posebno na onima koja imaju veći posed i na kojima se obnavlja optimalni broj radnosposobnih poljoprivrednika. Ovaj oblik reprodukcije karakterističan je takođe i za neka mešovita gazdinstva na kojima se ostvaruje reprodukcija radnosposobnih poljoprivrednika ili kod kojih su članovi stalno zaposleni van gazdinstva, ali trajno orijentisani da zadrže posed. Nosioci takve tendencije često su i gazdinstva u vlasništvu nepoljoprivrednika, ali uglavnom na kratkoročnim osnovama. Za proširenu reprodukciju u poljoprivredi individualnih gazdinstava podsticajnu ulogu ima društveni sektor poljoprivrede (obezbeđuje primenu dostignuća nauke i organizovano i efikasno uključenje u tržišne odnose).

Druga tendencija u procesu reprodukcije individualnih gazdinstava jest prosta reprodukcija. Ovaj se proces zbiva preko najvećeg dela mešovitih gazdinstava i preko dela domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvom u vlasništvu nepoljoprivrednika. Ovu tendenciju neposredno uslovljava proces deagrarijacije stanovništva tako što se smanjuje broj radnosposobnih poljoprivrednika, i ona je sve vidnija jer se povećava broj domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvima, u kojima je najčešće jedan aktivni poljoprivrednik.

Treća tendencija u ostvarivanju poljoprivredne proizvodnje na individualnim gazdinstvima jest umanjena reprodukcija. Nju prouzrokuje deagrarijacija i starenje poljoprivrednika, a karakteristična je za domaćinstva sa ostarelim poljoprivrednicima i aktivnim nepoljoprivrednicima, čija je zavisnost od poljoprivrednog gazdinstva niska ili slaba.

U zavisnosti od zastupljenosti naznačenih grupa gazdinstava prema obliku reprodukcije na jednoj se strani reproducira sektor u celini dok na drugoj dolazi do gašenja individualnih gazdinstava kao proizvodnih i ekonomskih jedinica u poljoprivredi. Na dostignutom nivou društveno-ekonomske transformacije sela još uvek dominiraju individualna gazdinstva na kojima se uglavnom ostvaruje prosta reprodukcija.

Kao rezultat različitih socijalno-ekonomskih i proizvodnih tendencija na individualnim gazdinstvima pokrenuti su intenzivni procesi socijalno-ekonomske transformacije i urbanizacije seoskih naselja.

U meri u kojoj se širi broj staračkih gazdinstava, na jednoj se strani ispoljava tendencija opadanja proizvodnje na privatnom sektoru, dok se na drugoj istovremeno stvaraju uslovi za brže širenje i razvoj društvenog sektora poljoprivrede transferom zemljišta gazdinstava koja se proizvodno i ekonomski gase.

1. zakonitosti deagrarijacije i promene u zastupljenosti poljoprivrednog stanovništva

Kao rezultat razvoja proizvodnih snaga, industrijalizacije i produbljavanja društvene podele rada, odvija se preraspodela ukupnog

društvenog fonda rada, odnosno preraspodela radnosposobnog stanovništva na različite privredne i vanprivredne delatnosti i grane. Pod uticajem ovog procesa usporedo se menja i socioekonomska struktura stanovništva.

Osnovnu sadržinu deagrarizacije stanovništva čini pad poljoprivrednog, odnosno porast nepoljoprivrednog stanovništva. Takođe, kao rezultat deagrarizacije, teče proces transformacije privredne strukture iz pretežno agrarne u industrijsku. U procesu ukupnog društveno-ekonomskog razvoja deagrarizacija se ispoljava preko nekoliko razvojnih etapa, vidova i promena u strukturi stanovništva.

U početnim fazama privrednog razvoja deagrarizacija stanovništva odražava se samo na blago opadanje učešća poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu.

Ova faza privrednog razvoja i deagrarizacije stanovništva bila je karakteristična za Jugoslaviju između dva svetska rata. U ovom periodu učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnome bilo je veoma visoko, odnosno iznosilo je u 1921. godini 78,8%, u 1931. godini 76,6% i u 1938. godini 74,9%. Ovi podaci ukazuju da je učešće poljoprivrednoga u ukupnom stanovništvu u posmatranom osamnaestogodišnjem periodu smanjeno za svega 3,9%. Međutim, u posmatranom periodu poljoprivredno je stanovništvo povećano od 9,8 na 12,0 miliona ili za 21%. Na ovom nivou deagrarizacije reprodukovano je agrarni pritisak sa svim posledicama ekstenzivnosti, naturalnosti i nerazvijenosti poljoprivrede. S obzirom na ograničenost obradivog zemljišta, rast poljoprivrednog stanovništva uslovljavao je i rast agrarne naseljenosti. U ovakvim uslovima nastale su izrazito nepovoljne posledice u poljoprivredi i u strukturi poseda. Bila je karakteristična veoma visoka naturalnost proizvodnje, opadanje produktivnosti rada, parcelizacija i sitnjenje poseda. Ovo je dalje uslovljavalo nisku robnost poljoprivrede, nizak dohodak po poljoprivredniku i po hektaru korišćenog zemljišta.

Druga faza u procesu deagrarizacije bila je karakteristična za period od početka socijalističke revolucije do sredine pedesetih godina. Pod uticajem ubrzanog privrednog razvoja nastaju intenzivni migracioni procesi i velika pokretljivost poljoprivrednog stanovništva. Deagrarizacija stanovništva u ovom periodu praćena je opadanjem i broja i relativne zastupljenosti poljoprivrednog stanovništva. Treba uzeti u obzir i činjenicu da je na proces deagrarizacije stanovništva u ovom periodu, pored ubrzanog privrednog razvoja, uticalo i to što je u periodu do revolucije zbog visokog agrarnog pritiska i niskog dohotka u poljoprivredi, stvorena svest o tome da seljak svoju sreću i ekonomski prosperitet može ostvariti samo ako mu društvo pomogne da napusti poljoprivredu.

I pored dosta intenzivne deagrarizacije još uvek preovladava poljoprivredno nad nepoljoprivrednim stanovništvom, pa se i dalje zadržava dosta visok stepen naturalnosti poljoprivredne proizvodnje i spor rast prinosa i produktivnosti rada. Preko robnog dela poljoprivrede ostvarivan je proces centralizacije i koncentracije akumulacije za financiranje industrijskog razvoja. U ovakvim okolnostima poljoprivredu je karakterisao izrazito nepovoljni ekonomski položaj, što je demotivisalo seljaka, posebno onoga sa manjim posedom, da se dugoročnije orijentiše na poljoprivredu. Međutim i pored nepovolj-

noga ekonomskog položaja poljoprivrede, u ovoj razvojnoj fazi započeli su procesi uvođenja novih tehnika i tehnologija.

Treća faza deagrarizacije stanovništva pod uticajem privrednoga i industrijskog razvoja započinje krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina. Nju karakteriše ubrzano opadanje i brojnosti i relativne zastupljenosti poljoprivrednog stanovništva. Obim migracije stanovništva iz poljoprivrede u neagrarne delatnosti znatno premašuje opseg prirodnog priraštaja poljoprivrednog stanovništva. U ovoj fazi deagrarizacije stanovništva nastaju kvalitativno novi uslovi za primenu mašinskog rada i moderne tehnologije, odnosno za rast produktivnosti rada u poljoprivredi. Pod uticajem ovih ekonomskih procesa stvaraju se uslovi za brže i korenitije promene u agrarnoj strukturi u celini. Stvarani su uslovi za širenje i ekonomsko jačanje društvenog sektora poljoprivrede, koji postaje odlučujući faktor i za bržu proizvodnu i ekonomsku transformaciju individualnih gazdinstava.

U posleratnom periodu, zbog zapošljavanja u nepoljoprivrednim delatnostima, poljoprivredno stanovništvo značajno je smanjeno i po broju i po relativnom učešću. Tako je učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnome opalo od 67,0% u 1948. na 38,2% u 1971, odnosno na 19,9% u 1981. Prema projekciji autora učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnome smanjeno je na oko 14% u 1986. godini. Broj poljoprivrednog stanovništva smanjen je od 10,6 miliona iz 1948. na svega 4,4 miliona ili za 42 indeksna poena.¹⁾ Otuda su nastale krupne i značajne promene u socioekonomskoj strukturi stanovništva i domaćinstava na selu posmatrano prema načinu privređivanja u poljoprivredi, zastupljenosti i starosti poljoprivrednika i izvora dohotka. Posebno je karakteristično da se u ovom procesu intenzivnije razvija i širi robna proizvodnja i potiskuju ekstenzivni i polunaturalni oblici privređivanja. Na dostignutom nivou deagrarizacije i pored starenja poljoprivrednog stanovništva još uvek je zadovoljavajuća stopa prirodnog priraštaja ovog stanovništva.

2. promene u socijalno-ekonomskoj i u posedovnoj strukturi individualnih gazdinstava i mogućnosti njihove reprodukcije

U proučavanju mogućnosti daljeg razvoja poljoprivrede i rasta njene proizvodnje na individualnim gazdinstvima mora se polaziti od ispoljenih procesa u njihovoj socijalno-ekonomsko-proizvodnoj i socijalno-demografskoj reprodukciji.

Najvidnije promene u socijalno-ekonomskoj reprodukciji individualnih poljoprivrednih gazdinstava ispoljavaju se u menjanju njihovoga socijalnog sastava, starosti, zaposlenosti i broja aktivnih lica na njima. Upravo sa ovim procesima ostvarena su velika pomeranja u posedovnoj i socijalno-ekonomskoj strukturi individualnih poljoprivrednih gazdinstava. Na ovoj društveno-ekonomskoj osnovi stvorene su

1) U popisu 1981. poljoprivredno stanovništvo čine aktivna lica čije je zanimanje, prema jedinstvenoj standardnoj klasifikaciji, svrstano u vrstu zanimanja »poljoprivrednici« ili »ribari« i »lovci«, a također i izdržavana lica čiji izdržavaoci obavljaju neko od pomenutih vrsta zanimanja. Pri tome nije bitno da li aktivno lice, odnosno izdržavano, svoje poljoprivredno zanimanje obavlja u okviru delatnosti »poljoprivreda i ribarstvo« ili u nekoj drugoj nepoljoprivrednoj delatnosti. U ranijim popisima u poljoprivredno stanovništvo uključivana su i lica koja su obavljala nepoljoprivredna zanimanja ukoliko su bila zaposlena u poljoprivrednim organizacijama, odnosno u poljoprivrednoj delatnosti.

određene pretpostavke i za brže smanjenje zemljišno-knjižno-svojin-
skih odnosa.

Pod uticajem dosadašnjih procesa deagrarizacije, nije došlo do opa-
danja broja individualnih poljoprivrednih gazdinstava kao proizvod-
no-ekonomskih jedinica. Čak je broj domaćinstava sa poljoprivrednim
gazdinstvom u Jugoslaviji neznatno povećan, tj. od 2.618 u 1960. na
2.676 ili na 102,2% u 1981. Međutim, treba ukazati da ovo povećanje
broja gazdinstava ne proizlazi iz tendencije povećavanja broja poljo-
privrednika već iz važećih sistemskih rešenja o nasleđivanju zemlji-
šta te zbog visokoga nezemljoradničkog maksimuma. Kao rezultat ove
okolnosti nastalo je značajno smanjenje prosečne veličine poseda i
značajne promene u posedovnoj strukturi individualnih gazdinstava.
U zavisnosti od socijalno-demografskih specifičnosti i od dostignutog
nivoa deagrarizacije ispoljene su različite tendencije u kretanju broja
individualnih gazdinstava po republikama i pokrajinama.

Tako je u odnosu na 1960. indeks broja ovih gazdinstava u 1981. iz-
nosio: u SR Bosni i Hercegovini 118,7%, SR Crnoj Gori 90,8%, SR
Hrvatskoj 87,1%, SR Makedoniji 112,1%, SR Sloveniji 98,5%, SR Sr-
biji u celini 104,2% odnosno na teritoriji SR Srbije van teritorija SAP
107,0%, SAP Kosovu 115,5% i SAP Vojvodini 94,2%.

Za razliku od tendencije kretanja ukupnog broja gazdinstava, u po-
smatranom periodu nastale su značajne promene u broju domaćin-
stava po osnovnim socioekonomskim grupama. U ovom periodu broj
čistih poljoprivrednih gazdinstava smanjen je od 1.533 hiljade na 758
hiljada ili za 50,6%. U posmatranom periodu značajno je smanjen i
broj mešovitih domaćinstava, tj. od 874 hiljade na 647 hiljada, ili za
25,9%. Za razliku od opadajuće tendencije prethodne dve grupe, broj
domaćinstava sa gazdinstvom u vlasništvu nepoljoprivrednika u po-
smatranom periodu povećan je za blizu devet puta, tj. od 143 hiljade
na oko 1.270 hiljada. Zbog ovih tendencija nastale su znatne promene
u relativnoj zastupljenosti pojedinih socijalnih grupa u ukupnom
broju domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvom. Tako je učešće
čistih poljoprivrednih u ukupnom broju domaćinstava u analiziranom
periodu smanjeno od 58,6% na 28,3%. Smanjena je i relativna zastup-
ljenost mešovitih domaćinstava u ukupnom broju domaćinstava i to
od 33,4% u 1960. na 24,1% u 1981. U istom periodu izrazito je pove-
ćano učešće domaćinstava sa posedom u vlasništvu nepoljoprivred-
nika. Zastupljenost ovih domaćinstava u ukupnom broju domaćin-
stava povećana je od 8,0% iz 1960. na 47,6% u 1981. Kao odraz kre-
tanja u strukturi domaćinstava nastale su velike promene u raspo-
redu zemljišnog poseda po socioekonomskim grupama gazdinstava.
Prema podacima za 1981. od ukupne obradive površine svih gazdin-
stava pojedine grupe raspolagale su sa zemljištem ovako: čista poljo-
privredna gazdinstva sa 40,0%, mešovita sa 37,5% i domaćinstva sa
posedom u vlasništvu nepoljoprivrednika sa 28,0%.

Na izmenjene socioekonomske karakteristike domaćinstava sa poljo-
privrednim gazdinstvom i na uslove njihove reprodukcije ubedljivo
ukazuje zastupljenost aktivnih poljoprivrednika.

U godini poslednjeg popisa u strukturi ukupnog broja gazdinstava
bilo je 47,2% domaćinstava bez ijednog aktivnog poljoprivrednika,
25,5% domaćinstava sa jednim aktivnim poljoprivrednikom, 18,6%
domaćinstava sa 2 aktivna poljoprivrednika, i samo 8,7% domaćin-
stava sa 3 i više aktivnih poljoprivrednika.

Tablica 1

Struktura domaćinstava prema broju poljoprivrednika na gazdinstvu po grupama opština prema procentu poljoprivrednog stanovništva

— (ukupan broj domaćinstava u grupi = 100)
— u ukupnom stanovništvu u 1981.

Grupe opština	Grupe domaćinstava prema broju poljoprivrednika				
	bez poljoprivrednika	sa 1 poljoprivrednikom	sa 2 poljoprivrednika	sa 3 poljoprivrednika	sa 4 i više poljoprivrednika
Do 5,0%	80,6	11,3	7,3	0,6	0,2
5,0—10,0	72,2	21,2	4,6	1,3	0,7
10,1—15,0	62,6	24,8	8,5	3,4	0,7
15,1—20,0	50,0	29,6	16,7	2,7	0,1
20,1—25,0	45,7	33,6	14,8	4,2	1,7
25,1—30,0	33,0	36,0	20,0	0,7	0,4
30,1—35,0	35,6	35,8	19,7	5,9	3,0
35,1—40,0	38,3	35,2	19,4	4,7	2,4
40,1—45,0	29,2	35,8	23,6	7,4	4,0
45,1—50,0	20,2	31,0	29,5	12,2	7,1
Preko 50,0	15,9	28,7	31,0	14,7	9,7

Kao odraz krupnih promena u sociodemografskoj i ekonomskoj strukturi seoskih domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvom nastale su velike promene i u posedovnoj strukturi.

Posmatrano u proseku, veličina zemljoradničkog poseda smanjena je od 4,24 ha u 1960. na 3,45 ha u 1981. U tom periodu značajno je povećan broj domaćinstava sa manjim posedom, dok je smanjen broj domaćinstava sa većim posedom. Tako je broj gazdinstava u grupi poseda do 0,5 ha povećan od 231 hiljade na 489 hiljada ili za 211%. Značajno je povećan broj gazdinstava i u grupi poseda od 0,5 do 1,0 ha i to od 219 hiljada na 323 hiljade ili za 147%. U grupi poseda od 1 do 2 ha broj je gazdinstava povećan u posmatranom periodu od 446 hiljada na 478 hiljada ili za 107%. U grupama poseda preko 2 ha poljoprivrednog zemljišta broj gazdinstava smanjen je u analiziranom periodu i to relativno više ukoliko je posed veći. Na primer, broj gazdinstava u grupi poseda 5—10 ha smanjen je u analiziranom periodu od 567 hiljada na 440 hiljada ili za 28,8%.

Pojava daljeg sitnjenja poseda svakako je posledica promena u socioekonomskoj strukturi domaćinstava u kojoj je došlo do velikog povećanja broja domaćinstava sa posedom u vlasništvu nepoljoprivrednika. Zbog ove činjenice proizlazi da broj gazdinstava realno opada.

Na primer, ako se samo isključe gazdinstva sa posedom do 0,5 ha, dobija se da je broj gazdinstava u 1981. u odnosu na 1960. smanjen za 8,4%. Uzimajući u obzir da je izrazito povećan broj domaćinstava sa gazdinstvom u vlasništvu nepoljoprivrednika i u grupama poseda preko 0,5 ha, proizlazi da se realni uslovi za reprodukciju i ostvarivanje poljoprivredne proizvodnje na individualnim gazdinstvima postepeno sužavaju. Navedene karakteristike jasno potvrđuju da veliki broj domaćinstava sa poljoprivrednim gazdinstvom samo u statističkom smislu postoji, dok su im ekonomske i proizvodne funkcije praktično svedene na minimum.

Otuda već sada treba razlikovati zemljoradničko gazdinstvo sa proizvodno-ekonomskog stanovišta od domaćinstva koje egzistira samo u svojinsko-posedovnom smislu. Naime do ovoga dolazi otuda što se u okviru jednog gazdinstva u proizvodnom smislu koristi zemljište više vlasnika (naslednika) od kojih se svi ne bave aktivno poljoprivredom. Iz ovoga realno proizlazi da je broj zemljoradničkih gazdinstava znatno manji nego što se to vidi iz podataka statistike.

Kao posledica raslojavanja jednog broja gazdinstava na suprotnom polu određeni broj gazdinstava koncentriše zemljišni posed i stvara uslove za racionalno korišćenje zemljišta. Na ovim gazdinstvima ostvareni su i relativno povoljni uslovi za opremanje mehanizacijom. Kod domaćinstava ostarelih poljoprivrednika sa opadanjem njihove radne sposobnosti nastaju sve nepovoljniji uslovi za poljoprivrednu proizvodnju. U meri u kojoj se broj ovih domaćinstava povećava, smanjuju se proizvodni i ekonomski rezultati privatnog sektora poljoprivrede u celini.

3. proizvodne i ekonomske karakteristike reprodukcije na individualnim gazdinstvima

Prema dosadašnjim istraživanjima potvrđuje se ekonomska zakonitost da su procesi reprodukcije u poljoprivredi uslovljeni kako unutrašnjim činiocima proizvodne jedinice u koje spadaju: broj i ekonomska motivisanost poljoprivrednika i drugih aktivnih lica, stepen opremljenosti mehanizacijom i drugim savremenim sredstvima, veličina vlastitoga i korišćenog zemljišta, struktura poljoprivredne proizvodnje i drugi, tako i spoljnim faktorima u koje spadaju: obim tražnje prehrambenih proizvoda, tržišna kretanja, instrumenti agrarne politike i na toj osnovi uslovi privređivanja, stepen samoupravne integrisanosti individualnih gazdinstava kao proizvodnih jedinica sa udruženim radom u celini. Rezultati proizvodnje, sticanje dohotka i reprodukcije na individualnim gazdinstvima određeni su uticajem brojnih unutrašnjih i vanjskih faktora. Međutim, oblik reprodukcije i razvojne mogućnosti pojedinih grupa individualnih gazdinstava po pravilu određuje odnosno ograničava onaj faktor koji je minimalno zastupljen. Zbog ove okolnosti neracionalno se koriste oni činioci koji su zastupljeni u optimalnoj razmeri, posebno oni koji su zastupljeni iznad određenog optimuma. To znači da se uslovi reprodukcije na gazdinstvu unapređuju razrešavanjem nepovoljnog uticaja faktora u minimumu.

a) uticaj veličine poseda na reprodukciju.

Veličina poseda ima značajan uticaj na uslove reprodukcije.

Prema podacima za 1986. visina novčanih primanja od prodaje poljoprivrednih proizvoda u proseku po gazdinstvu veća je u grupi poseda preko 8 ha za oko 6,6 puta nego u grupi poseda do 2 ha.

Veličina ostvarene robne proizvodnje po aktivnom poljoprivredniku takođe se povećava sa povećanjem poseda ali znatno sporije nego što se povećava u proseku po gazdinstvu. Tako indeks ove proizvodnje u grupi preko 8 ha iznosi oko 171% u odnosu na grupu do 2 ha.

Navedeni podaci ukazuju da su razlike u veličini poseda važan faktor nastajanja razlika u nivou produktivnosti rada na individualnom po-

ljoprivrednom gazdinstvu. Takođe, iz podataka proističe da gazdinstva sa većim posedom relativno ekstenzivnije koriste raspoloživo zemljište.

Treba istaći i činjenicu da gazdinstva sa manjim posedom imaju veću zastupljenost naturalnog dela proizvodnje u obimu ukupno ostvarene poljoprivredne proizvodnje. Ovu pojavu uslovljava to što se na gazdinstvima sa manjim posedom nalazi relativno veći procenat nepoljoprivrednika.

Međutim, uprkos određenim faktorima koji sputavaju razvoj robne proizvodnje može se reći da je ona presudni činilac diferenciranja individualnih gazdinstava.

Rezultati reprodukcije na gazdinstvima zemljoradnika najvidnije se izražavaju preko promena u visini i strukturi stečenog dohotka.

Zemljoradnička domaćinstva svoj dohodak stiču iz dva osnovna izvora: radom na poljoprivrednom gazdinstvu i radom van gazdinstva. Odnos dohotka sa gazdinstva prema dohotku od rada izvan gazdinstva takođe se menja sa promenom veličine poseda. Zastupljenost dohotka iz poljoprivrede najmanja je u grupi poseda do 2 ha (27,0%) a najveća u grupi poseda preko 8 ha (57,3%). Deo dohotka koji se stiče izvan poljoprivrednog gazdinstva, smanjuje se sa povećanjem veličine poseda.

Poslednjih godina kao odraz relativno sve nepovoljnijeg ekonomskog položaja poljoprivrede smanjuje se učešće dohotka od rada na gazdinstvu, odnosno povećava se učešće dohotka od rada izvan gazdinstva.

Uočljivo je i to da je dohodak od rada izvan gazdinstva relativno ravnomernije raspoređen po grupama poseda nego deo dohotka od rada na gazdinstvu. Iz ovoga proizlazi da se preko sticanja dohotka izvan poljoprivrednog gazdinstva jednim delom neutrališu i sužavaju socijalne razlike na selu, posebno one u oblasti lične potrošnje.

Veličina poseda u značajnom stepenu utiče na odnose u raspoređivanju i raspodeli ukupno stečenog dohotka prema nameni. Učešće sredstava za ličnu potrošnju u ukupno raspoređenom dohotku ima tendenciju rasta sa rastom veličine poseda (tablica 2).

Tablica 2

Struktura raspoređenog dohotka prema vrsti potrošnje po grupama poseda u Jugoslaviji (podaci za 1985)

Vrsta potrošnje	Grupa poseda				
	do 2 ha	2—3	3—5	5—8	preko 8 ha
Raspoređeni dohodak	100	100	100	100	100
Lična potrošnja	61,7	62,8	62,5	70,6	66,9
Stambena izgradnja	2,8	3,2	2,3	3,1	4,3
Ulaganje u reprodukciju	0,9	8,7	5,5	3,7	7,7
Doprinosi i porezi	0,5	1,2	0,9	1,4	1,7
Otplata duga	2,0	2,8	0,8	3,4	1,2
Vrednost zaliha	20,8	5,1	10,2	—0,6	—4,3
Ostatak u novcu	11,3	16,2	17,8	18,4	22,5

Učešće sredstava za stambenu izgradnju takođe se povećava sa rastom veličine poseda. Ovakve tendencije proizlaze iz činjenice što se sa rastom veličine poseda povećava broj članova domaćinstava.

Takođe se uočava da veličina poseda nema srazmeran uticaj na izdvajanje sredstava za ulaganje u gazdinstvo. Nepovoljni uslovi za veća ulaganja poslednjih godina proističu i iz opštih uslova privređivanja, posebno uticaja visoke inflacije.

Podizanjem tehničko-tehnološke osnove, rastom produktivnosti rada i dohotka na selu stvaraju se sve povoljniji uslovi kako ekonomski i proizvodni, tako i socijalni. Uporedo sa jačanjem materijalne baze i rastom akumulativnosti u seoskoj privredi u celini, a posebno u poljoprivredi, stvaraju se i sve veća slobodna finansijska sredstva koja su nedovoljno usmerena u razvoj seoske privrede, posebno poljoprivrede i ukupni društveno-ekonomski razvoj sela. U dosadašnjem periodu značajan deo slobodnih finansijskih sredstava (iz poljoprivrede i drugih delatnosti) trajno je odlivan izvan sela i poljoprivrede klasičnim bankarskim kanalima. Na ovakve finansijske tokove zemljoradnici i drugi stanovnici sela nisu imali dovoljno neposrednog uticaja. Takođe, sredstva koja je šire društvo izdvajalo da podstiče brži razvoj poljoprivrede klasičnim kreditnim odnosima otuđivana su od poljoprivrede. Deo sredstava zemljoradnika takođe se nedovoljno koristi u razvojnim programima u poljoprivredi, i koristi se neracionalno i jednostrano u ličnoj potrošnji domaćinstva.

Jeremija Simić

How Demographic and Social Changes Influence the Reproduction and Development of Agriculture on Private Farms

Summary

The deagrarization processes that resulted from longterm changes in the demographic and social characteristics of the village population have had a great influence on the socio-economic position of private farms. The author differentiates among three tendencies in the development of private agriculture and singles out farms with expanded production, simple production and reduced production. Expanded production usually occurs in purely agricultural households, but also in part-time and non-agricultural ones. Simple production is usually a characteristic of part-time and to a certain extent of non-agricultural households. The third tendency is characteristic of households that belong to aged farmers and to active people who do not work in agriculture. Households with simple production are dominant in Yugoslav villages.

The author then analyses the interwar and postwar phases of economic development and parallel with that the dynamics and courses of population deagrarization.

The article concludes by analysing the influence of specific socio-demographic features, the level of deagrarization and tendencies of change in the number of private farms in republics and provinces.

Демографическо-социальные перемены в сельской местности и их воздействие на воспроизводство и рост сельского хозяйства в индивидуальных крестьянских хозяйствах

Резюме

Процессы деаграризации являющиеся в результате долгосрочных изменений демографических и социальных характеристик сельского населения оказали сильное воздействие на социальноэкономическое положение индивидуальных крестьянских хозяйств. По оценке автора, отмечаются три тенденции в развитии частного сельского хозяйства и хозяйств с расширенным воспроизводством, затем с простым воспроизводством и наконец с пониженным воспроизводством. Хозяйства с расширенным воспроизводством главным образом входят в ряд чисто сельскохозяйственных крестьянских домашних хозяйств, однако и домашних хозяйств смешанного типа и хозяйств вне сельскохозяйственного сектора. Простое воспроизводство обнаружено чаще всего в домашних хозяйствах смешанного типа и отчасти в хозяйствах вне сельскохозяйственного сектора. Последняя тенденция характерна для старческих домашних крестьянских хозяйств и для хозяйств с активно занятыми членами вне сельскохозяйственного сектора. В нашей сельской местности доминируют хозяйства с простым воспроизводством. В продолжении статьи автором дается анализ междувоенной и послевоенной фаз хозяйственного развития одновременно с динамикой и направлениями процесса деаграризации населения. В конце статьи автором рассмотрено воздействие социально-демографической специфики и достигнутого уровня деаграризации на тенденции в динамике численности индивидуальных крестьянских хозяйств в республиках и автономных краях.